Islamic Maaref University

Scientific Journal **Commentary Studies**

Vol. 15, Spring 2024, No. 57

Interpretive study of vocabulary in the psychological verses of the Holy Quran

Alireza Shirzad[1] / Mohammad Ali Majd Faqihi[2] / Hadi Bahrami Ehsan[3]

1. PhD in Islamic Studies, Quran and Islamic texts orientation, University of Islamic Sciences, Qom, Iran (corresponding author). *ashirzad125@gmail.com*
2. Assistant Professor Department of Quranic and Hadith Studies, University of Islamic Sciences, Qom, Iran. *majd@maaref.ac.ir*
3. Professor Department of Psychology, University of Tehran, Tehran, Iran. *hbahrami@ut.ac.ir*

Abstract Info

Article Type:
Research Article

Received:
2023.04.04
Accepted:
2023.12.09

Abstract

This research has been done to explain the types of methods of understanding vocabulary in the psychological verses of the Holy Quran and with descriptive-analytical method. The findings of the research show that knowing the meaning of the psychological keywords of the verses, it can be done with three methods: the first method is "conceptology" or the discovery of the components of the psychological word, which is done by dividing its different dimensions; The second method is to know the " Semantic objects" of the psychological word, whose three functions are "semantic difference", "semantic exit" and "semantic input", and the third method is to examine the "synonyms" of the psychological word, the first step of which is to discover synonyms. Then, in the second stage, discovering the characteristics of synonyms is done by using dictionary books, contexts, and other verses. As a result, to understand the psychological vocabulary, he first discovered the components of the word such as its root, types, and effects. Then, the real, figurative, or metaphorical aspects of that word are analyzed. Finally, new psychological perceptions of the verse can be presented by discovering its synonyms and analyzing the distinguishing features of the selected word.

Keywords Psychological interpretation, method of understanding, conceptology, aspects and analogies, synonyms.

Cite this article: Shirzad, A., Majd Faqihi, M. A., Bahrami Ehsan, H (2024). Interpretive study of vocabulary in the psychological verses of the Holy Quran. *Scientific Journal Commentary Studies*. 15 (1), 99-128. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.93

DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.93

Publisher: Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Psychological interpretation is one of the most up-to-date trends in interpretation, for which steps can be considered to improve and facilitate the method of psychological interpretations of the Holy Quran and to prevent the harm of interpretation. The first step after collecting the verses of the Holy Quran is to analyze the psychological terms or words in the verses. For this purpose, the main goal of this research is to introduce and explain methods to understand the psychological terms in the verses of the Holy Quran, which has three methods based on the findings of this research. Of course, with the search done in the existing books and articles, no research has been found that refers to the methodical explanation of the words in the psychological verses of the Holy Quran, but about one of these methods, which is the conceptualization of the words of the Holy Quran, research has been conducted, which is part of them. It is about psychological words in religious texts. In any case, none of the past researches mentioned the method of psychological interpretation of the Quran. This deficiency doubles the necessity of conducting this research.

Methodology

This research was conducted with a descriptive-analytical qualitative study method, and by using this method, related books and articles related to the psychological vocabulary of the Holy Quran were collected and then its concepts were analyzed. Also, after analyzing them and discovering their use in the psychological interpretation of the Holy Quran, finally, three methods have been obtained.

Discussion

The research findings show that in order to know the meaning and understand the psychological keywords of the collected verses, three methods can be used. The mentioned methods are from the beginning stages in the psychological interpretation of the Holy Quran, and before analyzing the sentences of the Quran, the interpreter must have a correct and deep understanding of its words. The first method is "conceptology" or the discovery of the components of the psychological word, which is done by dividing its different dimensions such as what it is, subject, and method. "Semantic difference", "semantic exit" and "semantic entry" are its three functions in the psychological understanding of the words of the Qur'an, which, in addition to discovering different meanings for a psychological word, can limit and expand the scope of psychological research and related verses discovered.

Also, the third method is the analysis of "synonyms" of psychological words, the first step of which is to discover synonyms. Then, the second stage is to discover the characteristics of synonyms through the use of dictionaries, contexts, and other verses, which is also called the text-to-text method.

Conclusion

For the psychological interpretation of the Holy Qur'an, one can consider steps and methods, the first of which is the analysis of the psychological words of the discovered verses, so that in this way, a correct and deep understanding of the words can be found, so that the next steps of interpretation can be taken. to understand psychological terms, firstly, the components of the word such as roots, types, and works are discovered, which

can increase the interpreter's knowledge of the dimensions and components of the word, which of course will be useful in counseling methods. Then, the real, figurative, or ironic aspects of that word are analyzed, and finally, by discovering its synonyms and analyzing the distinguishing features of the selected word, it is possible to provide new psychological interpretations of the verse. The ultimate goal of psychological interpretation is to discover psychological and practical findings from the Holy Quran.

References

Books

- Holly Quran.
- Abu Tabara, Hoda Jassim (1414 AH). A*l-Manhaj al-Anthari in Tafsir al-Qur'an al-Karim*. Qom: Al-Mahad Al-Islami School.
- Askari, Hassan bin Abdullah (1400 AD). *Differences in language*. Beirut: Dar al-Afaq al-Jadila.
- Awa, Salvi Mohammad (1419 AH). *Aspects and analogies in the Holy Qur'an*. Cairo: Dar al-Sharouq.
- Azdi, Abdullah bin Muhammad (1387). *The Book of Water*. Tehran: Iran University of Medical Sciences.
- Babaei, Ali Akbar (1381). *Commentary schools*. Qom and. Tehran: Research Institute of Hoza and University and Semat.
- Biazar Shirazi, Abdul Karim (1376). *Talking Quran*. Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
- Carpenter Ali (1381). *Principles and basics of translation*. Rasht: Mobin book.
- Fara, Yahya bin Ziyad (1980 AD). *The meanings of the Qur'an*. Cairo: The Egyptian General Authority for the Book.
- Fayoumi, Ahmed bin Muhammad (1414 AH). *Al-Masbah al-Munir in Gharib al-Sharh al-Kabir*. Qom: Dar al-Hijra.
- Hosseini Zubeidi, Mohammad Morteza (1414 AH). *Taj al-Arus, my jewel of al-Qamoos*. Beirut: Dar al-Fakr.
- Ibn Fars, Ahmed (1404 AH). *The dictionary of linguistic comparisons*. Qom: Al-Mahad Al-Islami School.
- Ibn Jozi, Abul Faraj Abdul Rahman (1407 AH). *Ain al-Nawazir picnic*. Beirut: Al-Risalah Foundation.
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1414 AH). *Arabic language*. Beirut: Dar al-Fakr.
- Ibn Qutiba, Abdullah bin Muslim (1411 AH). *Gharib interpretation of the Qur'an*. Beirut: Dar and Al-Hilal Library.
- Jafari, Yacoub (1376 AD). *Tafsir Kausar*. Qom: Hijra.
- Jamili, Sayed (1406 AH). *Intellectual miracles in the Qur'an*. Beirut: Dar Ibn Zeidoon.
- Kalini, Muhammad bin Yaqoob (1407 AH). *Al-kafi*. Tehran: Islamic Bookstore.
- Luaibi, ruler of Malik (1400 AD). *Al-Tradaf in the language*. Baghdad, Dar al-Huriya.
- Marafet, Mohammad Hadi (1381). *Quranic sciences*. Qom: Talmhid.
- Muqatil ibn Suleiman (1423 AH). *Tafsir Muqatil bin Suleiman*. Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi.
- Mustafavi Hassan (1368). *Investigation of the words of the Holy Qur'an*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

- Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1412 AH). *Vocabulary words of the Qur'an*. Beirut: Dar al-Qalam.
- Sobhani, Jafar (1412 AH). *Tafsir al-Manahaj in the sciences of the Qur'an*. Qom: Imam al-Sadiq Foundation.
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1372 AD). *Al-Bayan Al-Uloom al-Qur'an Assembly*. Tehran: Nasser Khosrow.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (1390 AD). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Al-Alami Institute.
- Taqiporfar, Valiullah (1381). *A research about deliberation in the Quran*. Tehran: Asveh.
- Tbilisi, Habish bin Ibrahim (1371 AD). *Faces of the Qur'an*. Tehran: University of Tehran.
- Tha'albi, Ahmad bin Muhammad (1422 AH). *Disclosure and statement*. Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi.
- Tusi, Muhammad bin Hassan (1409 AH). *Al-Tabyan in Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi.
- Zain, Samih Atef (1429 AH). *Al-Nafs al-Insaniyah in the Book and Sunnah, the science of the soul*. Beirut and Cairo: Dar al-Kitab al-Masri and Dar al-Kitab al-Lebanese.
- Zarakshi, Badr al-Din Muhammad bin Abdullah (1410 AH). *Al-Barhan in the sciences of the Qur'an*. Beirut: Dar al-Marafah.

Articles

- Ibn al-Rasoul, Seyyed Mohammad Reza and Masoumi, Amir Saleh (1433). A critical study in the books of al-Aljuh and al-Nagheer. *Islamic horizons*. 15 (1). 1-20.
- Khadbad, Abbas (2016). Conceptual method of moral issues and its application in the concept of modesty. *Revelation ethics*. 5 (2). 67-96.
- Nur Alizadeh Mianji, Masoud (2019). The method of conceptualization of psychological concepts in the researches of the Qur'an. *The first conference on Quran and psychology*. Tehran: University of Tehran.
- Rouhani, Zeinab Al Sadat and Bahrami Ehsan, Hadi (2018). The concept of self in the Qur'an. *Quran and medicine*. 4 (4). 19-27.
- Shirzad, Alireza and Khatib, Sayyed Mehdi (1400). Psychological explanation of the conceptual components of Sharh al-Sadr based on Islamic sources. *Islam and health*. 6 (1). 18-28.
- Shirzad, Alireza and Rezaei Esfahani, Mohammad Ali (2019). Explaining the foundations of psychological interpretation of the Holy Quran. *Quran and hadith studies*. 14 (1). 53-73.

مجلة دراسات تفسيرية
جامعة المعارف الإسلامية
السنة ١٥ / ربيع عام ١٤٤٥ / العدد ٥٧

دراسة تفسيرية للمفردات فى الآيات النفسية من القرآن الكريم

عليرضا شيرزاد[١] / محمدعلي مجد فقيهي[٢] / هادي بهرامي احسان[٣]

١. خريج دكتوراه في فرع القرآن والنصوص الإسلامية، جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران (الكاتب المسؤول).
ashirzad125@gmail.com

٢. استاذ مساعد في قسم معارف القرآن و الحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.
majd@maaref.ac.ir

٣. استاذ في قسم علم النفس، جامعة طهران، طهران، ايران.
hbahrami@ut.ac.ir

معلومات المادة	ملخّص البحث
نوع المقال: بحث **تاريخ الاستلام:** ١٤٤٤/٠٩/١٣ **تاريخ القبول:** ١٤٤٥/٠٥/٢٥	يهدف هذا البحث إلى بيان أنواع أساليب فهم المفردات في الآيات النفسية للقرآن الكريم وبالمنهج الوصفي- التحليلي. وتشير نتائج البحث إلى أنه من أجل فهم المعنى وفهم الألفاظ النفسية للآيات المجمعة يمكن السير على ثلاث طرق: الطريقة الأولى هي "المفاهيم" أو اكتشاف مكونات الألفاظ النفسية. وذلك بتقسيم أبعادها المختلفة؛ الطريقة الثانية هي معرفة "وجوه الدلالة" الألفاظ النفسية والتي وظائفها الثلاث هي "الفرق الدلالي" و"الخروج الدلالي" و"الإدخال الدلالي"، أما الطريقة الثالثة فهي البحث في "المرادفات"في الألفاظ النفسية و الخطوة الأولى منها هي اكتشاف المرادفات، ثم في المرحلة الثانية يتم اكتشاف خصائص المرادفات، وذلك باستخدام القواميس اللغوية والسياقات وغيرها من الآيات. ونتيجة لذلك، ومن أجل فهم المفردات النفسية، يتم أولاً اكتشاف مكونات اللفظ مثل: الاصل اللغوي الوجوه والنظائر، ومن ثم يتم البحث في الجوانب الحقيقية أو الافتراضية أو الكنائية لذلك اللفظ، وأخيراً، ومن خلال اكتشاف مرادفاتها والبحث في السمات المميزة للألفاظ المختارة، يمكن الحصول على انطباعات نفسية جديدة للآية.
الألفاظ المفتاحية	التفسير النفسي، طريقة الفهم، المفاهيم، الوجوه والنظائر، المرادفات.
الاقتباس:	شيرزاد، عليرضا، محمدعلي مجد فقيهي و هادي بهرامي احسان (١٤٤٥). دراسة تفسيرية للمفردات في الآيات النفسية من القرآن الكريم. *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (١)، ١٢٨ ـ ٩٩. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.93
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.93
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، بهار ۱۴۰۳، شماره ۵۷

بررسی تفسیری مفردات در آیات روان‌شناختی قرآن کریم

علیرضا شیرزاد[۱] / محمدعلی مجد فقیهی[۲] / هادی بهرامی احسان[۳]

۱. دکترای مدرسی معارف اسلامی، گرایش قرآن و متون اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).
ashirzad125@gmail.com

۲. استادیار گروه معارف قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
majd@maaref.ac.ir

۳. استاد گروه روان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.
hbahrami@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی
(۱۲۱ ـ ۹۹)

مقاله مستخرج از رساله دکتری

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۹/۱۸

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین انواع روش‌های فهم مفردات در آیات روان‌شناختی قرآن کریم و با روش توصیفی ـ تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که به‌منظور شناخت معنا و فهم کلیدواژگان روان‌شناختیِ آیات جمع‌آوری‌شده، می‌توان با سه روش اقدام نمود: روش اول، «مفهوم‌شناسی» یا کشف مؤلفه‌های لفظ روان‌شناختی است که با تقسیم‌بندی ابعاد مختلف آن انجام می‌شود؛ روش دوم، شناخت «وجوه معنایی» لفظ روان‌شناختی است که «تفاوت معنایی»، «خروج معنایی» و «ورود معنایی» سه‌کارکرد آن محسوب می‌شود و روش سوم بررسی «مترادفات» لفظ روان‌شناختی است که مرحله اول آن، کشف الفاظ مترادف و سپس در مرحله دوم کشف ویژگی‌های لفظ مترادف است که از طریق استفاده از کتب لغت، سیاق و آیات دیگر انجام می‌شود. در نتیجه به‌منظور فهم مفردات روان‌شناختی ابتدا به کشف مؤلفه‌های لفظ همچون: ریشه، اقسام و آثار پرداخته و سپس وجوه معنایی حقیقی، مجازی یا کنایی آن لفظ بررسی شده و در نهایت با کشف واژگان مترادف آن و نیز بررسی ویژگی‌های متمایزکننده واژه منتخب، می‌توان برداشت‌های روان‌شناختی جدیدی را از آیه ارائه نمود.

واژگان کلیدی: تفسیر روان‌شناختی، روش فهم، مفهوم‌شناسی، وجوه و نظائر، الفاظ مترادف.

استناد: شیرزاد، علیرضا، محمدعلی مجد فقیهی و هادی بهرامی احسان (۱۴۰۳). بررسی تفسیری مفردات در آیات روان‌شناختی قرآن کریم. *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۱)، ۱۲۸ ـ ۹۹. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.93

کد DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.93

ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

در میان گرایش‌های موجود در تفسیر قرآن کریم همچون گرایش‌های اجتماعی، فقهی و تاریخی، تفسیر روان‌شناختی قرآن نیز به‌عنوان یک گرایش یا رویکرد تفسیری شناخته شده که با نگاه روان‌شناختی به تفسیر آیات قرآن کریم می‌پردازد. اگرچه عرضه یافته‌های دانش روان‌شناسی به قرآن و أخذ تأیید، رد یا سکوت قرآن کریم نسبت به آنها در تفسیر روان‌شناختی مطرح می‌شود اما هدف متعالی در تفسیر روان‌شناختی، کشف اشارات و آموزه‌های روان‌شناختی از قرآن کریم است.

نکته حائز اهمیت این است که می‌توان برای تفسیر روان‌شناختی، گام‌های روش‌مندی با عنوان «روش‌های فهم آیات روان‌شناختی» در نظر گرفت. البته زمانی می‌توان از روش تفسیری نام برد که برای تفسیر آیات قرآن، گام‌های منظم وجود داشته و شیوه تفسیر آیات قرآن نیز تبیین شود.[۱] تفسیر روان‌شناختی دارای مراحلی است که نخستین مرحله پس از جمع‌آوری آیات مربوطه، بررسی مفردات یا الفاظ روان‌شناختی موجود در این آیات است. از این‌رو، مسئله اصلی این پژوهش، معرفی و تبیین روش‌هایی به‌منظور فهم مفردات روان‌شناختی در آیات قرآن کریم می‌باشد که بر اساس یافته‌های این پژوهش، به سه روش مرتبط اشاره خواهد شد.

پیش از آغاز بررسی مفردات در آیات روان‌شناختی، بررسی این مطلب لازم است که چه آیاتی را می‌توان روان‌شناختی دانست؟ آیا صرف وجود واژگان روان‌شناختی در آیه، آن آیه در محدود آیات روان‌شناختی قرار می‌گیرد یا مسئله فراتر از آن است؟

پاسخ به این پرسش، زمانی روشن‌تر می‌شود که در قرآن کریم، آیاتی مشاهده می‌شود که واژگان روان‌شناختی استفاده نشده اما از آنها محتوا و مضمون روان‌شناختی قابل برداشت است که از آنها به آیات غیرمستقیم روان‌شناختی یاد می‌شود.[۲] در نتیجه می‌توان آیات روان‌شناختی را به دو دسته تقسیم نمود:

۱. بخشی از آیه دارای واژگان روان‌شناختی می‌باشد که از این میان، برخی از آیات دارای واژه‌های کلیدی دانش روان‌شناسی معاصر است، مانند: «رشد»، «انگیزش» و «ازدواج» و برخی دیگر دارای واژگان روان‌شناختی غیرمرسوم در علم روان‌شناسی است اما مطابق با فرهنگ قرآن کریم می‌باشد، مانند: «شرح صدر» و «نفاق».

۲. بخش دیگری از آیات، از هیچ‌یک از واژگان مذکور، استفاده نشده اما مفسر روان‌شناس می‌تواند از آنها بهره‌های روان‌شناختی ببرد. مانند: مجموعه آیات تحریم شرب خمر که می‌توان از روش قرآن در

---

۱. ابوطبره، ***المنهج الأثری***، ص ۲۳؛ سبحانی، ***المناهج التفسیریه***، ص ۷۳.

۲. شیرزاد و همکارش، «تبیین مبانی تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم»، ***مطالعات قرآن و حدیث***، ش ۲۷، ص ۵۹.

اصلاح و حذف یک رفتار ناپسند که به‌عنوان یک عادت اجتماعی درآمده است در محیط‌های مشاوره‌ای استفاده نمود.

با توجه به نکات بیان‌شده، در این نوشتار صرفاً بخش اول آیات روان‌شناختی که دارای مفردات روان‌شناختی است، کاربرد داشته و پس از جمع‌آوری به تحلیل مفردات هریک از آیات با سه روش پرداخته خواهد شد: روش اول، کشف مؤلفه‌های لفظ یا مفهوم‌شناسی است که به زوایا و ابعاد یک لغت می‌پردازد، روش دوم شناخت وجوه معنایی است و روش سوم بررسی مترادف‌های لفظ روان‌شناختی است که از دو مرحله کشف الفاظ مترادف و کشف ویژگی‌های لفظ تشکیل می‌شود.

پیشینه تحقیق

با جستجوی انجام‌شده در کتاب‌ها و مقاله‌های موجود، پژوهشی ناظر به بررسی روشمند مفردات در آیات روان‌شناختی قرآن کریم یافت نشد اما در مورد یکی از این روش‌ها که مفهوم‌شناسی لغات قرآن کریم باشد تحقیقاتی انجام شده که بخشی از آنها پیرامون الفاظ روان‌شناختی در متون دینی است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

مسعود نورعلیزاده میانجی در مقاله‌ای با عنوان: «روش مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی در پژوهش‌های قرآن‌بنیان» مفهوم‌شناسی را از مهم‌ترین مراحل پژوهش‌های روان‌شناختی قرآن‌بنیان دانسته که در سه مرحله «واژه‌شناسی»، «مفهوم‌شناسی واژگانی» و «مفهوم‌شناسی تخصصی» انجام می‌شود. همچنین نقطه اوج این روش را مرحله سوم؛ یعنی مفهوم‌شناسی تخصصی دانسته که شامل سه گام: مفهوم‌پژوهی کاربست قرآنی، بررسی مناسبات مؤلفه‌های مفهومی با سازه‌های روان‌شناختی و جمع‌بندی و مفهوم‌پردازی اجتهادی است.[۱]

«روش مفهوم‌شناسی موضوعات اخلاقی و کاربست آن در مفهوم حیا» عنوان پژوهشی است که توسط عباس پسندیده به چاپ رسیده است. پژوهشگر در این مقاله چهار مرحله برای مفهوم‌شناسی در نظر گرفته که عبارتند از: ۱. واژه‌پژوهی به‌معنای جمع‌آوری، بررسی و تحلیل دیدگاه لغت‌شناسان و متخصصان؛ ۲. مفهوم‌پژوهی دینی به‌معنای بررسی متون دینی و استخراج ویژگی‌های مؤثر در تعریف؛ ۳. استخراج تعریف به‌معنای مشخص کردن مؤلفه‌های اساسی تعریف و مناسبات آنها؛ ۴. تحلیل و تبیین تعریف با بررسی ابعاد موضوع‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی.[۲]

---

۱. نورعلیزاده میانجی، «روش مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی در پژوهش‌های قرآن بنیاد»، ***اولین همایش قرآن و روانشناسی دانشگاه تهران***.

۲. پسندیده، «روش مفهوم‌شناسی موضوعات اخلاقی و کاربست آن در مفهوم حیا»، ***اخلاق وحیانی***، ش ۱۲.

زینب سادات روحانی و هادی بهرامی احسان در مقاله: «مفهوم‌شناسی نفس در قرآن» همه آیاتی که در آنها واژه «نفس» به‌کار رفته را تفحص نموده و مفهوم «نفس» را از دیدگاه لغت‌شناسان و مفسران مورد بررسی قرار داده‌اند. همچنین معانی مختلفی را برای نفس از کتب لغوی استخراج نموده‌اند که برخی از این معانی «نفس» همچون ذات و حقیقت شیء از آیات قرآن کریم نیز قابل برداشت است.[۱]

چنان‌که ملاحظه شد مقاله‌های مرتبط با مقاله حاضر، یا پیرامون بخشی از روش‌های فهم لغات روان‌شناختی قرآن است (مفهوم‌شناسی) یا به مفهوم‌شناسی یکی از لغات روان‌شناختی پرداخته‌اند که البته هیچ کدام با توجه به روش تفسیر روان‌شناختی قرآن به موضوع نپرداخته‌اند.

انواع روش‌های فهم مفردات در تفسیر آیات روان‌شناختی

به‌منظور شناخت و فهم الفاظ روان‌شناختی موجود در آیات قرآن، سه روش بیان خواهد شد که البته روش‌های فهم الفاظ، منحصر به این سه روش نخواهد بود اما انتخاب این سه روش به دلیل کاربردی‌تر بودن آنها در فهم لغات روان‌شناختی قرآن و کشف ابعاد و زوایای آنهاست که در نهایت مفسر بتواند اشارات و نکات روان‌شناختی موجود در آیه را با بررسی این الفاظ به دست آورد.

لازم بذکر است که اگرچه از روش‌های ذکرشده می‌توان در دیگر گرایش‌های تفسیری نیز بهره برد اما این نوشتار درصدد آن است که لزوم استفاده این روش‌ها را در تفسیر روان‌شناختی آیات قرآن بیان نموده و نحوه کاربست آنها را در فهم الفاظ روان‌شناختی با بیان مثال‌های مرتبط تبیین نماید.

۱. کشف مؤلفه‌های لفظ

نخستین مرحله پس از جمع‌آوری آیات روان‌شناختی، تعریف یا مفهوم‌شناسی آن لفظ است. اگرچه لازم است که ترجمه صحیح تمامی الفاظ موجود در آیات مورد بحث دانسته شود اما نسبت به واژگان کلیدی روان‌شناختی موجود در آیات قرآن کریم، همچون: سکون، تحریض، شرح صدر، رشد و ... افزون بر ترجمه، نیازمند فهم عمیق‌تری از واژه است که به واسطه منابع لغت‌شناسی انجام می‌شود.

البته مفهوم‌شناسی و کشف مؤلفه‌های واژگان روان‌شناختی ضرورت و فواید متعددی دارد؛ از جمله:

۱. خدای متعال، سخن خویش را بر اساس لغات موجود در زمان نزول بیان نموده و بی‌تردید، پروردگار حکیم از لغات قرآن، معانی را اراده نخواهد نمود که عرب آن زمان از فهم آن عاجز باشد. در نتیجه یکی از راه‌های فهم لغات قرآن کریم، مراجعه به کتب لغوی است که فهم بیشتری را از کلام الهی برای نویسنده به ارمغان خواهد آورد.

---

۱. روحانی و همکاران، «مفهوم‌شناسی نفس در قرآن»، ***قرآن و طب***، ش ۵.

۲. مفهوم‌شناسی واژه، فهم قابل اعتمادی را در تفسیر روان‌شناختی به دنبال خواهد داشت؛ زیرا یکی از انواع تفاسیر مورد قبول، تفسیر لغوی آیات قرآن کریم است. البته منابعی که به عصر صدور و اوائل ظهور اسلام نزدیک‌تر باشد، از اعتبار بیشتری برخوردار خواهد بود؛ زیرا ملاک، فهم معنا در زمان صدور کلام الهی است.[۱]

۳. در تعریف برخی از واژگان، به اقسام، ریشه‌ها، آثار و روش‌های رسیدن به یک مفهوم روان‌شناختی اشاره شده که البته روشن است در تفسیر روان‌شناختی از آیات می‌توان از این ابعاد بیان‌شده استفاده نمود.

۴. شناخت زوایا و مؤلفه‌های یک واژه سبب شده که راحت‌تر بتوان دیگر آیات مرتبط با موضوع خود را پیدا نموده و در تفسیر روان‌شناختی قرآن از آنها استفاده نمود. این فایده در مثالی که در ادامه از مفهوم‌شناسی واژه «تحریض» به آن اشاره خواهد شد به‌روشنی بیان می‌شود.

به‌همین منظور محقق باید با مراجعه به کتب لغوی، تعاریف موجود نسبت به آن واژه روان‌شناختی را استخراج نموده و با بررسی تمامی آنها، تلاش کند در صورت امکان، هریک را در یک بخش مجزا تقسیم‌بندی نماید؛ مانند: چیستی، اقسام، اسباب و نیز ثمرات تحقق آن.

برای نشان دادن کاربست روش کشف مؤلفه‌ها، نمونه‌ای از آیات انگیزشی قرآن کریم ذکر می‌شود: اگر پژوهشگر بخواهد در مورد «انگیزه در قرآن کریم» پژوهش نماید با دو دسته آیات قرآن روبرو خواهد شد، دسته نخست، آیاتی است که به‌صورت مستقیم به انگیزش اشاره دارد که در این موارد از کلیدواژگان روان‌شناختی در آیات استفاده شده است. در دسته دوم نیز با آیات غیرمستقیم در مورد انگیزش روبرو شده که اگرچه در آن از کلیدواژگان انگیزش استفاده نشده اما دارای محتوای انگیزشی است، مثل: روش‌های تقویت انگیزه. مفهوم‌شناسی و کشف مؤلفه لغوی در دسته نخست؛ یعنی آیات دارای الفاظ انگیزشی کاربرد خواهد داشت که در مثال این نوشتار به آیه زیر اشاره می‌شود:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ.[۲]

در این آیه شریفه واژه انگیزشی «حَرِّض» از باب تفعیل نیازمند مفهوم‌شناسی است. ابن‌فارس، برای ماده «حرض» دو ریشه لغوی درنظر گرفته است که یک ریشه آن «روییدن و نمو» و ریشه دیگر آن، «در شُرُف هلاک بودن» است. به‌همین جهت هنگامی که از مورد تحریض مانند: قتال، سرپیچی شود،

---

۱. شیرزاد و خطیب، «تبیین روان‌شناختی مؤلفه‌های مفهومی شرح صدر بر اساس منابع اسلامی»، ***اسلام و سلامت***، ش ۱، ص ۱۹.

۲. انفال / ۶۵.

سبب هلاکت خواهد شد.[۱] أزدی، نیز کاربرد واژه «حرض» در مورد یک بیماری را هنگامی دانسته است که آن مرض سبب فساد در بدن و ناتوانی انسان گردد.[۲] نیز ابن‌منظور و حسینی زبیدی تحریض را نوعی ترغیب دانسته که مخالفت با آن می‌تواند نابودی مخالفت‌کنندگان را نزدیک کند.[۳]

در میان لغویون، راغب اصفهانی، افزون بر اینکه به مؤلفه هلاکت و افساد در واژه «حرض» اشاره نموده است، به روش‌های اجتناب از آن نیز اشاره کرده که ترغیب نمودن به وسیله کثرت تزیین و تسهیلِ گام نهادن در آن را به‌عنوان دو روش دوری از هلاکت بیان نموده است.[۴]

از بررسی این تعاریف می‌توان نتیجه گرفت که واژه «تحریض» یک نوع ترغیب و تشویقی است که در زمانی استفاده می‌شود که امر مهم و تعیین‌کننده‌ای در میان بوده که عدم پرداختن به آن می‌تواند خطرهای جبران‌ناپذیری چون هلاکت و نابودی را به‌دنبال داشته باشد. به‌همین جهت متعلَّق یا موضوع تحریض، امور خطیری چون جهاد است که تخلف از آن هلاکت قریب‌الوقوع را در پی خواهد داشت. همچنین به جهت اینکه مقابله با چنین هشدارها نیازمند انگیزه‌ای قوی است در نتیجه هرچه زیباتر و آسان‌تر جلوه دادن انجام عمل در نظر افراد، می‌تواند راحت‌تر آنان را به سمت رفتار مورد نظر سوق دهد.

آن‌طور که مشاهده شده می‌توان مفهوم‌شناسی این واژه را در بخش‌های متعددی تقسیم نمود که ابعاد روان‌شناختی مختلفی از واژه در آیه را بیان می‌کند. این ابعاد مؤلفه‌های یک واژه روان‌شناختی نامیده می‌شود.

تقسیم‌بندی بیان‌شده در جدول زیر به نمایش گذاشته شده است. البته تقسیم زیر تنها تقسیم ممکن از این تعریف نیست بلکه تقسیم‌بندی‌های دیگری نیز قابل ارائه است.

مؤلفه‌های واژه «حرض»	
چیستی	ترغیب و تشویق
موضوع	اموری خطیر که تخلف از آنها هلاک قریب الوقوع را به دنبال دارد
روش	تزئین / تسهیل

همچنین می‌توان با کمک مؤلفه‌های بیان‌شده به آیاتی که با این مؤلفه‌ها مرتبط هستند نیز دست یافت؛ مثلاً با توجه به مؤلفه روشی در واژه «حرض» این احتمال مطرح می‌شود که خدای متعال هنگامی که به پیامبر خویش با واژه «حرض» دستور به انگیزه‌سازی در مورد جهاد می‌دهد، خود نیز با چنین

۱. ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ج ۲، ص ۴۱.
۲. أزدی، ***کتاب الماء***، ج ۱، ص ۳۰۸.
۳. ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۷، ص ۱۳۳؛ حسینی زبیدی، ***تاج العروس من جواهر القاموس***، ج ۱۰، ص ۳۵.
۴. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۲۲۸.

روش‌هایی مؤمنان را دعوت به جهاد نموده باشد. در نتیجه باید به‌دنبال آیاتی بود که در آنها به‌منظور انگیزه‌سازی از دو روش زینت‌دادن عمل و آسان‌انگاری انجام یک کار، استفاده شده باشد که البته جزو آیات غیرمستقیم روان‌شناختی با محتوای انگیزشی خواهند بود.

مثلاً آیه زیر را می‌توان مرتبط با مؤلفه روشی «حرض» و در جهت زینت‌دادن انجام جهاد دانست؛ زیرا در این آیه، جهاد در راه خدا به‌عنوان یک معامله سراسر سود معرفی شده که البته بیان زیبای خداوند در این آیات بر زیبا جلوه‌دادن چنین عملی افزوده است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ * تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ * يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ.[۱]

همچنین آیات زیر ـ که دشمنان افراد مؤمن ضعیف دانسته شده یا قلیل انگاشته شده‌اند ـ نیز از موارد مرتبط با یکی دیگر از مؤلفه‌های روشی «حرض»؛ یعنی آسان‌انگاری انجام جهاد است:

۱. الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا.[۲]

۲. إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ.[۳]

۲. شناخت وجوه معنایی

بحث «وجوه و نظائر» از مباحث مهم لغت‌شناسی واژگان قرآن کریم و از شاخه‌های علوم قرآنی است که صاحب‌نظران علوم قرآنی بدان پرداخته‌اند.

ابن‌جوزی که به احتمال نخستین کسی است که به تعریف این دو لغت پرداخته است،[۴] در معرفی آن می‌نویسد: «وجوه و نظائر آن است که یک کلمه در مواضع متعدد قرآن کریم با یک لفظ و با حرکت واحدی آمده باشد اما در هر موضع، معنایی غیر از معنای دیگری داشته باشد. نام آن الفاظ را نظائر و نام آن معانی را وجوه گویند»؛[۵] به عنوان نمونه اگر لفظ «امت» در آیات متعددی از قرآن کریم تکرار شده و

---

۱. صف / ۱۲ ـ ۱۰.
۲. نساء / ۷۶؛ صف / ۱۲ ـ ۱۰.
۳. انفال / ۴۳؛ صف / ۱۲ ـ ۱۰.
۴. عواء، ***الوجوه و النظائر***، ص ۸۳.
۵. ابن‌جوزی، ***نزهة الأعین النواظر***، ص ۸۳.

برای هرکدام معانی متفاوتی همچون: جماعت، مدت و آیین در نظر گرفته شده، لفظ امت را که در همه آیات مشترک است، «نظائر» و سه معنای فوق را «وجوه معانی» آن لفظ می‌نامند.

البته برخلاف تعریف «وجوه» در تعریف واژه «نظائر» آراء متضادی از جانب قرآن‌پژوهان قابل مشاهده است که شاید تعریف زرکشی از مفهوم «نظائر» که آن را همانند «الفاظ متواطئ» دانسته است،[۱] آغازی بر این تفاوت در تعاریف قرآن‌پژوهان معاصر باشد؛ زیرا توضیحی پیرامون مراد از الفاظ متواطئ در تعریف زرکشی نیامده است. به‌همین جهت آیت الله معرفت، «نظائر» را الفاظ مترادف معنا نموده است[۲] که برخی دیگر از قرآن‌پژوهان نیز با او هم‌نظرند.[۳]

اما تعریف واژه «نظائر» به الفاظ مترادف، علاوه بر آنکه نسبت به آن، مؤیدی در کلام پیشینیان ـ که این بحث را مطرح نموده‌اند ـ یافت نشده، در مثال‌هایی که در کتب آنها از وجوه و نظائر آمده نیز به واژگان مترادف اشاره‌ای نشده است. به‌همین منظور در این نوشتار، همان تعریف ابن‌جوزی ملاک قرار داده شده و به معانی مختلف یک واژه روان‌شناختی که عیون نامیده می‌شود پرداخته خواهد شد. به این ترتیب ضرورتی به آوردن نام نظائر که همان الفاظ مشترک آن معانی است، احساس نمی‌شود.

پیش از بیان کارکردهای این بحث در فهم مفردات، ذکر دو نکته لازم است:

۱. استناد معانی متعدد به یک لفظ در قرآن نیازمند وجود شواهدی معتبر همچون دیگر آیات، احادیث معصومان علیهم‌السلام، کتب لغوی معتبر یا قرائنی مقبول مانند سیاق است. البته چنین معانی متعددی از لغات روان‌شناختی را می‌توان در آن دسته از کتب لغوی که به معانی الفاظ قرآن کریم پرداخته، مانند: ***مفردات الفاظ القرآن*** و ***لسان العرب***، کتب تفسیری و نیز آثاری که پیرامون «وجوه و نظائر» نگاشته شده، جستجو نمود.

۲. معانی مختلف ارائه‌شده برای یک لفظ؛ اعم از معنای حقیقی و مجازی است و حتی گاه مشاهده می‌شود که برای یک لغت از جانب مفسران قرآن کریم، معانی کنایی، تأویلات رمزی و مصادیق آن به‌عنوان وجوه معنایی آن مطرح می‌شود.[۴] البته در فهم مفردات روان‌شناختی قرآن، تمامی این معانی حتی اگر معنای اصلی لغت نیز نباشد، دارای اهمیت بوده که در ادامه، توضیح این مطلب بیان خواهد شد.

کارکردهای وجوه معنایی در تفسیر روان‌شناختی

پس از جمع‌آوری آیات روان‌شناختی قرآن کریم پیرامون یک موضوع، با آیاتی روبرو خواهیم بود که در

---

۱. زرکشی، ***البرهان***، ج ۱، ص ۱۹۳.

۲. معرفت، ***علوم قرآنی***، ص ۳۲۰.

۳. نجار، ***اصول و مبانی ترجمه***، ص ۶۰؛ بی‌آزار شیرازی، ***قرآن ناطق***، ص ۳۱۴.

۴. ابن‌الرسول و معصومی، «دراسة نقدية في كتب الوجوه و النظائر»، ***آفاق الحضارة الإسلامية***، ش ۱، ص ۵.

هرکدام از آنها، کلیدواژه روان‌شناختی مورد نظر پژوهشگر استفاده شده است، حال این پرسش مطرح می‌شود که آیا همه آنها یک معنا را افاده می‌کنند یا می‌توانند معانی متعددی داشته باشند که هرکدام دارای مفهوم روان‌شناختی متفاوتی باشند؟ یا اینکه معنای موردنظر، همان معنایی نباشد که پژوهشگر در پژوهش روان‌شناختی به‌دنبال آن است و به موضوع دیگری مرتبط باشد؟ در نتیجه توجه به وجوه معنایی یک لفظ می‌تواند پژوهش را دقیق‌تر نموده و برخی آیات به ظاهر مرتبط اما در واقع غیرمرتبط را از مسیر پژوهش خارج نماید.

اما در تفسیر روان‌شناختی از لحاظ متفاوت بودن معانی که مفسر به‌دنبال آن است یا ورود یا عدم ورود برخی معانی آیات در پژوهش او، می‌توان سه کارکرد «تفاوت معنایی»، «خروج معنایی» و «ورود معنایی» را برای وجوه معنایی در نظر گرفت.

الف) تفاوت معنایی

شناخت وجوه معنایی یک لغت روان‌شناختی که با لفظ واحد در مواضع متعددی از قرآن کریم به‌کار رفته است، نکات فراوانی را در اختیار مفسر قرار می‌دهد که با ترجمه تحت اللفظی یکسان از الفاظ مشترک ممکن نخواهد بود؛ به‌عنوان نمونه اگر موضوع «شادمانی» در قرآن کریم مورد جستجو قرار گیرد، آیات متعددی کشف خواهد شد که از واژه «فرح» و مشتقات آن استفاده شده است. به چهار مورد از این آیات اشاره می‌گردد:

۱. إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ.[۱]

۲. فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ.[۲]

۳. فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.[۳]

٤. حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا ... .[۴]

در این آیات، سنخ آیات اول و دوم، با آیات دوم و سوم متفاوت است و مفسران و لغت‌شناسان معانی متفاوتی را برای آنها در نظر گرفته‌اند.

---

۱. قصص / ۷۶.
۲. مؤمنون / ۵۳.
۳. آل‌عمران / ۱۷۰.
۴. یونس / ۲۲.

بسیاری از مفسران همچون شیخ طوسی، ثعلبی و طبرسی «فرح» در آیه اول را به طغیان و تکبر معنا نمودند.[۱] فیومی «فرح» در آیه دوم را به‌معنای رضایت دانسته است.[۲]

در باره سومین آیه نظرات متفاوتی وجود دارد: برخی مانند فیومی «فرح» در این آیه را به همان معنای «سرور و شادمانی» دانسته[۳] اما مقاتل بن سلیمان در تفسیر خود «فرح» در این آیه را به‌معنای رضایت از آنچه که به آنها عطاشده معنا نموده است.[۴]

برای حل این تفاوت در معنا و پذیرش یکی از آن معانی، ابتدا باید شاهدی چون حدیث معصومان﵈، آیات دیگر، سیاق برای یکی از آن نظرات مطرح‌شده پیدا شود که در مثال موردنظر چیزی یافت نگردید؛ در نتیجه با عدم وجود شاهدی تعیین‌کننده، اگر پژوهشگر بخواهد یکی از این دو معنا را ترجیح دهد، به‌نظر می‌رسد ترجیح قول مقاتل بن سلیمان خالی از قوت نیست؛ زیرا اگرچه فیومی یک لغت‌شناس است اما برخلاف مقاتل که در قرن دوم هجری می‌زیست، وی در قرن هشتم زندگی می‌کرد؛ در نتیجه احاطه مقاتل به‌معنای لغت قرآن به دلیل نزدیک‌تر بودن به عصر صدور، بیشتر خواهد بود. البته مقاتل بن سلیمان همچنان‌که از مفسران قرآن کریم است، احاطه او نیز در تبیین لغات قرآن کریم در تفسیرش قابل مشاهده است به‌خصوص آنکه کتابی نیز از او در مورد وجوه و نظائر در قرآن کریم به‌دست ما رسیده است.

همچنین «فرح» در آیه چهارم نیز به‌معنای سرور و شادمانی آمده است.[۵]

با دقت در کل آیات و نه صرفاً در لغت «فرح» این نکته روشن می‌شود که به قرینه سیاق و فضای هر یک از آیات «فرح» در آیات اول و دوم، فرحی مذموم بوده درحالی‌که فرح در آیات سوم و چهارم، فرحی ممدوح است؛ در نتیجه تمامی معانی ذکرشده، در دایره معنایی «فرح» که یک نوع انبساط روحی و گشودگی دل به‌واسطه لذت آنی است،[۶] وجود خواهد داشت و حتی معنای طغیان قارون در آیه اول نیز در دایره معنای اصلی فرح قابل تبیین است؛ زیرا طغیان لازمه خوشحالی افراطی نسبت به ثروت‌های دنیوی است.[۷]

در نهایت با بررسی معانی «فرح» افزون بر معانی متداول آن، با معانی دیگری نیز آشنا شده که معنایی متفاوت از یکدیگر دارند که البته می‌توان اشتراک‌هایی را نیز برای آنها در نظر گرفت.

---

۱. طوسی، ***التبیان***، ج ۸، ص ۱۷۷؛ ثعلبی، ***الکشف و البیان***، ج ۷، ص ۲۶۱؛ طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۷، ص ۴۱۶.
۲. فیومی، ***المصباح المنیر***، ج ۲، ص ۴۶۶.
۳. همان.
۴. مقاتل بن سلیمان، ***تفسیر مقاتل بن سلیمان***، ج ۱، ص ۳۱۴.
۵. تفلیسی، ***وجوه قرآن***، ج ۱، ص ۲۲۰.
۶. أزدی، ***کتاب الماء***، ج ۳، ص ۹۸۸؛ راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۸۲۶.
۷. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۶، ص ۷۶.

ب) خروج معنایی

شناخت وجوه معنایی یک لفظ دایره پژوهش‌های روان‌شناختی در قرآن کریم را محدودتر و دقیق‌تر نموده و راحت‌تر مفسر را به مقصود خود می‌رساند؛ به‌عنوان نمونه اگر «انفعالات قلب انسان»، موضوع پژوهش در قرآن کریم قرار بگیرد. با جستجوی واژه «قلب» و مشتقات آن، آیات بسیاری کشف شده که به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

۱. فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ.[۱]
۲. سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا ... .[۲]
۳. وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ.[۳]
۴. إِذْ جَاءُوكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا.[۴]
۵. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ.[۵]

مفهوم «قلب» در آیات اول و دوم، با توجه به سیاق آیات که آن را محل امراض نفاق و ترس دانسته‌اند به‌همان معنایی است که پژوهشگر به‌دنبال آن بوده و در نتیجه در موضوع پژوهش او وارد است.

همچنین آیه سوم نیز به‌همین صورت بوده و با توجه به آنکه قلب محل آرامش انسان ذکر شده در نتیجه از پژوهش خارج نیست، البته برخی قرآن‌پژوهان، «قلوب» در این آیه را به‌معنای «شجاعت» دانسته‌اند که ترس از دل‌ها رفته و شجاعت خواهد آمد،[۶] اما این نظر قابل خدشه است؛ زیرا افزون بر آنکه معنای مجموع آیه با چنین معنایی تناسب نخواهد داشت (به‌واسطه آن، شجاعت شما را اطمینان قرار خواهد داد!) با توجه به آیات دیگر قرآن که دومین آیه بیان‌شده است، قلب محل احساسات و انفعالاتی چون ترس و شجاعت است، نه آنکه خودش به آن معنا دانسته شود. در نتیجه همان معنای متداول قلب، صحیح‌تر به نظر می‌رسد که عموم مفسران قرآن نیز همان را در تفاسیر خود بیان نموده‌اند.

اما لفظ «قلوب» در آیه چهارم نمی‌تواند به‌معنای متداول قلب باشد؛ زیرا سیاق آیه که به لب رسیدن

---

۱. بقره / ۱۰.
۲. آل‌عمران / ۱۵۱.
۳. انفال / ۱۰.
۴. احزاب / ۱۰.
۵. ق / ۳۷.
۶. زین، ***معرفة النفس الانسانية فی الکتاب و السنة***، ص ۳۶۵.

جان آدمی ناشی از ترس اشاره دارد با چنین معنایی همخوانی نداشته و برخی لغت‌شناسان نیز «قلوب» در این آیه را به‌معنای «ارواح» دانسته‌اند.[۱]

در آیه پنجم نیز افزون بر آنکه مفسران، «قلب» را به‌معنای «عقل» گرفته‌اند،[۲] روایتی از امام کاظم‌علیه‌السلام نیز این مطلب را تأیید نموده و حضرت، «قلب» در این آیه را به‌معنای «عقل» دانسته‌اند.[۳]

چنان‌که مشاهده شد تنها سه آیه اول می‌تواند در پژوهش موردنظر در باره انفعالات قلب به‌کار رفته و دو آیه دیگر به دلیل معنایی متفاوت از مورد پژوهش از بحث خارج می‌شوند.

بررسی چنین وجوه معنایی در ابتدای پژوهش سبب شده که پژوهشگر فرصت بیشتری را به‌منظور تفسیر روان‌شناختی آیات مرتبط داشته و به آیات غیرمرتبط معنایی نپردازد.

ج) ورود معنایی

در جستجوی آیات روان‌شناختی قرآن علاوه بر آنکه آیاتی با کلیدواژه‌های روان‌شناختی موردنظر پژوهشگر یافت می‌شود، مانند همان پژوهش پیرامون قلب که در بخش قبلی به آن اشاره شد، آیاتی دیگر نیز یافت می‌شود که پیرامون موضوع موردنظر بوده اما کلیدواژه خاص تحقیق موردنظر در آن نیامده باشد.

با توجه به همان مثال قسمت گذشته که یکی از معانی قلب، «عقل» دانسته شد، اگر پژوهشگری بخواهد پیرامون «عقل» در قرآن بررسی‌های روان‌شناختی کند، افزون بر آنکه آیات بسیاری با واژه «عقل» و مشتقات آن پیدا خواهد نمود، می‌تواند آیه «إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ»[۴] را که «قلب» به‌معنای «عقل» می‌باشد را به مجموعه آیات پژوهش خود بیافزاید و در تفسیر روان‌شناختی خود از آن بهره بَرد.

در پایان روش شناخت وجوه معنایی، ذکر این نکته لازم است که در همه مثال‌های ذکرشده، لفظ مورد نظر با معانی متفاوتی که برای آن در نظر گرفته شده لاجرم ارتباط معنایی داشته و تمامی وجوه معنایی ذکرشده، معنایی متفاوت از معنای موضوع له؛ یعنی معنای حقیقی لفظ موردنظرشان ندارند؛ زیرا اگر خداوند می‌خواست صرفاً آن معنا؛ مثلاً «عقل» را در آیه اراده کند، همان لغت «عقل» را به‌کار می‌برد، نه واژه «قلب» را. این مطلب حاکی از آن است که در لفظ قلب حتی اگر هم به‌معنای عقل باشد،

---

۱. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۶۸۱.
۲. فراء، ***معانی القرآن***، ج ۳، ص ۸۰؛ ابن‌قتیبه، ***تفسیر غریب القرآن***، ج ۱، ص ۳۶۲.
۳. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۱۶.
۴. ق / ۳۷.

ویژگی نهفته است که در خود واژه عقل به‌تنهایی وجود ندارد و به‌کار بردن لفظ عقل به‌تنهایی نیز نمی‌توانست معنایی که خداوند اراده کرده را افاده کند؛ در نتیجه در آیه موردنظر یک لغت با معنای جامعی از قلب و عقل وجود خواهد داشت.

به‌همین جهت می‌توان گفت که میان معنای حقیقی لفظ قلب و معانی به ظاهر متنافی دیگر آن مانند عقل، ارتباط معنایی وجود دارد که ممکن است با مفهوم‌شناسی لفظ در مرحله اول، بتوان رشته اتصال همه معانی به‌ظاهر متفاوت را روشن نمود.

۳. بررسی مترادف‌ها

ترادف در اصطلاح به تعدادی از کلمات مختلف گفته می‌شود که بر یک مسمّی یا معنای واحدی دلالت داشته باشند.[۱] در زبان‌های مختلف دنیا با لغات هم‌معنا یا مترادف فراوانی روبرو هستیم اما اینکه در زبان عرب به‌خصوص قرآن کریم، کلمات مترادف وجود دارد یا خیر؟ محل مناقشه است.

از میان کسانی که وجود الفاظ مترادف را در لسان عربی پذیرفته‌اند، می‌توان از اصمعی، ابن‌خالویه، سیبویه، ابن‌جنّی، فیروزآبادی، ابن‌سیده، ابوعلی فارسی و رمّانی نام برد و از میان کسانی که ترادف در لغات غربی را مردود دانستند، لغت‌شناسانی چون ابوهلال عسکری (مؤلف کتاب ***الفروق فی اللغة***)، ابن‌فارس، ثعلب، ابن‌درستویه و جزایری (مؤلف کتاب ***فروق اللغات***) وجود دارند. این گروه قائلند الفاظی که مترادف به‌نظر می‌رسد، اگر دقت شود، فرق‌های ظریفی میان آنها وجود داشته و هرکدام مورد استعمال خاص خودش را دارد.[۲]

اما جدای از آنکه پذیرفته شود که در زبان عرب لغات مترادف وجود دارد یا خیر؛ نمی‌توان در قرآن کریم به‌راحتی ترادف میان الفاظ را پذیرفت؛ زیرا خداوند حکیم، به‌جا و هدف‌دار سخن گفته و هر لفظی در سخن حکیم، جایگاه مناسب خویش را دارد و اگر تعبیر مشابه بدون افاده معنای تازه‌ای بیان شود همان زیاده‌گویی و لغوگویی خواهد بود که در مورد خالق حکیم متصور نیست.[۳] زرکشی نیز به مفسران توصیه نموده که با دقت در مجاری استعالات لفظ در قرآن کریم، تا آنجا که ممکن است به عدم ترادف قطع پیدا کنند.[۴]

البته لازم به ذکر است همان‌طور که در روش دوم و در ضمن اشاره به مبحث وجوه و نظائر لغات

---

۱. لعیبی، ***الترادف فی اللغة***، ص ۳۲.
۲. جعفری، ***تفسیر کوثر***، ج ۴، ص ۱۶۰ ـ ۱۵۹.
۳. تقی پورفر، ***پژوهشی پیرامون تدبر در قرآن***، ص ۲۸۱.
۴. زرکشی، ***البرهان***، ج ۴، ص ۶۸.

اشاره گردید، برخی از قرآن‌پژوهان، نظائر را همان ترادف دانسته‌اند که این نظریه رد شده و وجوه معنایی یک واژه همان معانی متعددی دانسته شده که برای یک واژه می‌توان در نظر گرفت. این معانی مختلف، متفاوت از الفاظی است که در معنا با یکدیگر مترادف می‌باشند؛ به‌عنوان نمونه یکی از وجوه معنایی عقل، قلب است که هیچ‌گاه نمی‌توان مترادف یکدیگر باشند، همچنان‌که دو لفظ زوج و إمرأه نیز مترادف یکدیگر بوده و نمی‌توانند به‌عنوان یکی از وجوه معنایی یکدیگر محسوب شوند.

اما بررسی لغات مترادف قرآن کریم در تفسیر روان‌شناختی چه اثری دارد؟

۱. هنگامی که دانسته شود برای کلیدواژه روان‌شناختی موردنظر، لفظ یا الفاظ مترادفی نیز وجود دارد، این پرسش ایجاد خواهد شد که چرا خدای متعال از دیگر کلمات هم‌معنا برای مقصود خویش استفاده ننموده است؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند فهم جدیدی را از آیه روان‌شناختی برای مفسر ایجاد کند که این لفظ روان‌شناختی در آیه، چه ویژگی خاصی دارد که الفاظ مترادف آن ندارند؟! در درون خود چه مفهومی را گنجانده که لغات هم‌معنای دیگر نمی‌توانند آن معنا را افاده کنند؟!

۲. با کشف لغات مترادف برای یک لفظ، در صورت استفاده شدن آن الفاظ مترادف در قرآن، می‌توان دیگر آیاتی که به موضوع پژوهش روان‌شناختی پژوهشگر مرتبط است را نیز پیدا نمود و آیات مرتبط بیشتری را برای تفسیر جمع‌آوری کرد.

مراحل بررسی الفاظ روان‌شناختی مترادف

برای بررسی لغات مترادف در قرآن کریم دو مرحله وجود دارد: مرحله یکم کشف الفاظ مترادف برای لفظ موردنظر است و مرحله دوم کشف ویژگی‌های منحصر به‌فرد این لفظ در برابر الفاظ مترادف آن می‌باشد.

مرحله یکم: کشف الفاظ مترادف

دانستن اینکه آیا برای لفظ در زبان عرب مترادف‌هایی وجود دارد یا خیر؟ به احاطه مفسر به ادبیات عرب بستگی دارد، اما با جستجو در کتب لغت نیز می‌توان مترادف‌های یک واژه را پیدا نمود. در میان کتب لغوی، یکی از بهترین کتاب‌ها به منظور کشف واژه‌های مترادف و نیز کشف تفاوت‌های میان آنها، کتاب ***الفروق فی اللغة*** نوشته ابوهلال عسکری است که منبعی سرشار در بیان تمایزها میان الفاظ قریب المعنا می‌باشد؛ به‌عنوان نمونه اگر موضوع روان‌شناختی «اندوه» در قرآن کریم بررسی شود، یکی از واژگانی که می‌توان از طریق آن به آیات متعددی پیرامون اندوه دست یافت، واژه «حزن» خواهد بود. با مراجعه به کتاب ***الفروق فی اللغة*** واژگان مترادف آن همچون «کرب، کآبة، البث» و نیز واژگان «همّ و غم» قابل مشاهده است.[۱]

---

۱. عسکری، ***الفروق فی اللغة***، ص ۲۶۲ ـ ۲۶۱.

با یافتن پنج واژه قریب‌المعنا برای «حزن» اکنون می‌توان با کلید واژگان بیشتری در قرآن در مورد «اندوه» جستجو نمود و آیات مرتبط بیشتری را استخراج کرد. البته لزوماً تمامی کلمات مترادف، در قرآن کریم نیامده اما در مثال ذکرشده به جز واژه «کآبة» بقیه واژگان در قرآن کریم به‌کار رفته است.

مرحله دوم: کشف ویژگی‌های لفظ

پس از کشف واژگان مترادف برای لفظ روان‌شناختی، نوبت به کشف جایگاه مخصوص این لفظ در میان الفاظ مترادف خواهد رسید که چرا در این آیه و در میان الفاظ مترادف، این لفظ به‌کار رود؟

اگرچه تعدادی از مفسران قرآن در تفسیر خود در برخی موارد به چنین ویژگی‌هایی اشاره نموده‌اند اما در موارد بسیاری نیز به خصوصیات لغات مترادف اشاره نکرده‌اند؛ در نتیجه برای کشف چنین خصوصیاتی می‌توان هریک از سه‌راهی که در ادامه به آن اشاره می‌شود را آزمود:

الف) استفاده از کتب لغت

برای کشف ویژگی‌های هر لغت، نخستین و راحت‌ترین راه، مراجعه به تعاریفی است که لغت‌شناسان پیرامون هر یک از مترادف‌ها بیان نموده‌اند؛ به‌عنوان نمونه اگر پژوهشگر بخواهد مفهوم «ترس» را در قرآن کریم بررسی نماید، احتمالاً با واژه «خوف» آغاز خواهد نمود. همچنین محقق با جستجو در کتب لغت، با مترادف‌هایی چون «خشیة، رهبة، رعب، وجل، شفق» برای واژه «خوف» روبرو خواهد شد.

در ادامه به‌عنوان مثال به تعدادی از آیاتی که در بردارنده واژه «خوف» و برخی از لغات مترادف آن است اشاره می‌شود:

۱. وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا.[۱]

۲. وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا.[۲]

۳. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ.[۳]

٤. لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ.[۴]

در آیه یکم که به ترس از جدایی میان زوجین و قرار دادن دو داور میان آنها اشاره دارد، از میان

۱. نساء / ۳۵.
۲. اسراء / ۳۱.
۳. انفال / ۲.
۴. حشر / ۱۳.

واژگان هم‌معنا از واژه خوف استفاده شده است، اینکه چه ویژگی در واژه خوف نهفته شده و مثلاً در واژه «خشیت» که مترادف آن است، وجود ندارد، می‌توان به این نکته اشاره کرد که «خوف» ترسی است که با انتظار از وقوع یک ضرر مشکوک و نه معلوم در انسان ایجاد می‌شود و حال آنکه «خشیت» ترسی است که اکثراً با علم و آگاهی از موضوع ترس ایجاد می‌شود. به‌همین جهت است که در آیه دوم نیز نمی‌توان به‌جای واژه «خشیت» از «خوف» استفاده شود؛ زیرا مراد از خشیت در این آیه، ترسی از روی اعتقاد به وقوع تنگدستی است.[۱]

با توجه به این ویژگی واژه خوف، شاید بتوان به چنین تبیین روان‌شناختی از آیه اول رسید که زمان قرار دادن داور میان زوجین به‌منظور حل اختلاف‌های آنان، در مرحله‌ای است که هنوز به جدایی آنها اطمینان حاصل نشده و نسبت به ادامه یا عدم ادامه زندگی آنها در کنار یکدیگر تردید وجود دارد نه اینکه در مراحل پایانی که جدایی آنها برای دیگران معلوم است، به داوری خانواده مراجعه کنند. البته ارائه چنین تبیینی نیازمند بررسی قرائن و شواهد دیگر و طی تمامی مراحل تفسیر روان‌شناختی است.

در آیه سوم نیز اینکه چرا از واژه خوف استفاده نشده و از واژه مترادف آن؛ یعنی «وجل» استفاده شده، ابوهلال عسکری به این نکته اشاره نموده که برخلاف لفظ «خوف»، در لفظ «وجل» عدم اطمینان و اضطراب وجود داشته و در این آیه نیز هنگامی که از عظمت و قدرت خدا یاد می‌شود، دل‌های مؤمنان از آنچه که از طاعت الهی برای آخرت فرستاده‌اند، اطمینان نداشته و گمان می‌کنند کوتاهی نموده و در نتیجه به اضطراب می‌افتند.[۲]

همچنین در آیه چهارم نیز از میان واژگان مترادف، از واژه «رهبه» استفاده شده است. لغت‌شناسان برای این واژه سه ویژگی بیان نموده‌اند که اجتماع این سه ویژگی را در لغات دیگر نمی‌توان مشاهده کرد. این سه ویژگی عبارتند از: استمرار ترس، پرهیز از موضوع ترس و اضطراب.[۳]

در نتیجه ویژگی‌های هریک از الفاظ مترادف در آیات ذکرشده نشان می‌دهد که واژه به‌کار رفته در آیه، دارای خصوصیات متمایزکننده‌ای است که در واژگان مترادف آن وجود نداشته و تنها خودش می‌تواند بار معنایی که خداوند اراده کرده را به دوش کشد.

ب) استفاده از سیاق

یکی دیگر از راه‌های کشف ویژگی‌های الفاظ مترادف، توجه به عبارت‌های پیوسته‌ای است که با عبارت مـوردنظر،

---

۱. عسکری، ***الفروق فی اللغة***، ص ۲۳۵، راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۲۸۴ ـ ۲۸۳.
۲. عسکری، ***الفروق فی اللغة***، ص ۲۳۸.
۳. همان، ص ۲۳۶؛ راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۳۶۶.

اشتراک موضوعی دارند که به‌عنوان قرینه‌ای متصل برای فهم معنای کلام کاربرد دارند. این نوع قرینه را سیاق کلام می‌نامند؛[۱] به‌عنوان نمونه در سه آیه زیر که در مورد «طلاق» است، از مشتقات واژه «سرح» در مورد رها کردن زن پس از طلاق، استفاده شده و از واژه‌های مترادف آن مانند: «فرق» استفاده نشده است.

۱. الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ.[۲]

۲. وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.[۳]

۳. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا.[۴]

با دقت در هر سه آیه این مطلب روشن می‌شود که در هر سه آیه، عبارت‌هایی در مورد عدم ضرر رساندن به زنان، عدم تعدی به حقوق آنها، احسان به آنها و عدم قرار دادن تکلیفی زائد بر دوش آنهاست. همچنین با توجه به اینکه در مشتقات واژه «سرح» عدم مانع شدن و عدم تأخیر در انجام عمل مورد نظر نهفته است؛[۵] در نتیجه در میان این دو لفظ، واژه «سرح» بهتر از واژه «فرق» می‌تواند با این عبارت‌ها و محتوای ذکرشده در آیه تناسب داشته باشد.

لازم به ذکر است در استفاده از روش سیاق، افزون بر فهم ارتباط میان عبارت‌ها، دانستن مقداری از ویژگی لغت نیز مورد نیاز است.

ج) استفاده از روش متن به متن

سومین روش کشف ویژگی‌های الفاظ مترادف، جمع‌آوری آیاتی است که دارای واژه روان‌شناختی و نیز الفاظ مترادف آن است. از بررسی این آیات به ویژگی‌های هرکدام از الفاظ مترادف پی خواهیم برد؛ به‌عنوان نمونه اگر پژوهشگر بخواهد در مورد «نقش زن در جایگاه همسری» در قرآن کریم پژوهش کند، با کلیدواژگان مترادفی چون «زوج» و «إمرأة» روبرو شده که دو آیه زیر، بخشی از آیاتی است که از این واژگان استفاده شده است.

---

۱. بابایی، ***مکاتب تفسیری***، ج ۱، ص ۱۰۵.
۲. بقره / ۲۲۹.
۳. بقره / ۲۳۱.
۴. احزاب / ۴۹.
۵. ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ج ۳، ص ۱۵۷.

۱. قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ.[۱]
۲. فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ.[۲]

هر دو آیه فوق در مورد قضیه فرزندآوری همسر حضرت زکریاؑ در سن پیری است، اما نکته اعجاب‌برانگیز آن است که در هر یک از دو آیه، از همسر حضرت زکریاؑ به‌صورت متفاوتی یاد شده است، در آیه اول با لفظ «امرأة» و در آیه دوم با لفظ «زوج»!

برای فهم علت این تفاوت و شناخت ویژگی متمایز هر یک از این دو لفظ مترادف، دیگر آیاتی که از این دو لفظ استفاده شده را باید جمع‌آوری و آنگاه بررسی نمود.

از جمله آیات دارای لفظ «زوج» چنین است:

۱. وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ.[۳]
۲. وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ.[۴]
۳. فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ... .[۵]

برخی از آیات دارای لفظ «إمرأة» بدین شرح است:

۱. ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَامْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّاخِلِينَ.[۶]
۲. وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ.[۷]
۳. إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.[۸]

---

۱. آل‌عمران / ۴۰. (آیات ۵ و ۸ سوره مریم نیز با تعابیری مشابه این آیه آمده است)
۲. انبیاء / ۹۰.
۳. روم / ۲۱.
۴. نحل / ۷۲.
۵. بقره / ۱۰۲.
۶. تحریم / ۱۰.
۷. تحریم / ۱۱.
۸. آل‌عمران / ۳۵.

٤. وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ.[1]

با بررسی هر دو دسته از آیات، می‌توان گفت: در تعدادی از آیاتی که در آنها از مشتقات واژه «زوج» استفاده شده، ویژگی‌هایی وجود دارد که این ویژگی‌ها در آیاتی که در آنها واژه «امرأة» آمده، وجود ندارد.

بر اساس آیه اول، همسر دارای ویژگی‌های آرامش‌دهی و عواطفی چون محبت و مودت خواهد بود. بر اساس آیه دوم، فرزندآوری و بر اساس آیه سوم، وجود ارتباط زن و شوهری و عدم تفرق میان آنها از دیگر ویژگی‌های همسر خواهد بود که همه آنها متناسب با واژه «زوج» است.

در نتیجه می‌توان چنین برداشت نمود همان‌طور که در ریشه واژه «زوج»، وجود یک جریان و برنامه‌ای خاص به‌منظور قرینه بودن دو شیء وجود دارد،[2] در موارد متعددی که در قرآن کریم از مشتقات واژه «زوج» آمده نیز با در نظر گرفتن ویژگی‌ها و مختصات زوجیت بوده است، اما آنجا که این ویژگی لحاظ نشده یا در مقام بیان خلاف ویژگی‌های زوجیت است، مشاهده می‌شود که از واژه «امرأة» استفاده شده است؛ مثلاً در آیات ذکرشده دارای واژه «إمرأة»، در مواردی که صرفاً در مقام معرفی یک زن با نام شوهرش بوده (و نه لحاظ ویژگی‌های زوجیت) مانند همسران عمران و فرعون از این واژه استفاده شده یا در مورد خیانت زنان به شوهرشان همچون زنان حضرت نوح‌علیه‌السلام و حضرت لوط‌علیه‌السلام و نیز همسر عزیز مصر که عملی خارج از دایره زوجیت است، از چنین واژه‌ای استفاده گردید.[3]

در نتیجه در مورد دو آیه‌ای که ابتدا در مورد همسر حضرت زکریا‌علیه‌السلام بیان شده نیز همین مطلب جاری است، آنجا که نازا بوده و یکی از کارکردهای زوجیت؛ یعنی فرزندآوری (در دومین آیه دارای لفظ زوج اشاره شد) را ندارد از واژه «إمرأة» استفاده شده اما آنجا که صحبت از اصلاح ناباروری و تولد فرزند است از واژه «زوج» استفاده شده است.

نظیر این جریان در مورد همسر حضرت ابراهیم‌علیه‌السلام نیز وجود دارد. هنگامی که سخن از پیری و نازایی اوست، واژه «امرأة» به‌کار رفته است:

وَامْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ * قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ.[4]

---

۱. یوسف / ۳۰.
۲. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۴، ص ۳۶۱.
۳. جمیلی، ***الإعجاز الفکری فی القرآن***، ص ۵۸.
۴. هود / ۷۲ ـ ۷۱.

نتیجه

۱. تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم علاوه بر اینکه از گرایش‌های تفسیری است، با توجه به اینکه گام‌ها و مراحل مخصوص خود را دارد، می‌تواند به‌عنوان یکی از روش‌های تفسیری نیز شناخته شود.

۲. پس از مرحله جمع‌آوری آیات روان‌شناختی، نوبت به بررسی مفردات روان‌شناختی آیات رسیده که با سه روش: کشف مؤلفه‌های لفظ، شناخت وجوه معنایی و بررسی الفاظ مترادف صورت می‌پذیرد.

۳. نخستین گام در فهم روان‌شناختی الفاظ، مفهوم‌شناسی یا کشف مؤلفه‌های لفظ است که به‌وسیله آن بتوان با مراجعه به کتب لغت معتبر و نزدیک به عصر صدور و بررسی آراء لغت‌شناسان، اقسام، ریشه‌ها و آثار آن لفظ دست پیدا کرد.

۴. دومین روش فهم الفاظ روان‌شناختی، بررسی وجوه معنایی متفاوت برای الفاظ یکسان روان‌شناختی است که پس از جمع‌آوری آیات مشاهده می‌شود. اگرچه این معانی اعم از معانی حقیقی، مجازی یا کنایی و یا حتی بیان مصداق است اما برای فهم روان‌شناختی بهتر و دقیق‌تر از آیات، پژوهشگر نیازمند دانستن این معانی می‌باشد.

۵. شناخت وجوه معنایی می‌تواند سبب تفاوت معنایی شود؛ یعنی به‌عنوان نمونه اگر تنها یک معنا برای لفظ روان‌شناختی «فرح» در نظر گرفته شود با شناخت وجوه معنایی می‌توان از معانی متفاوت دیگر آن نیز آگاه شد.

۶. شناخت وجوه معنایی می‌تواند سبب خروج لفظ از دایره تحقیقات پژوهشگر شود؛ زیرا ممکن است برخی از وجوه معنایی لفظ که در آیات جمع‌آوری‌شده وجود دارد، مرتبط با پژوهش نباشد.

۷. شناخت وجوه معنایی می‌تواند سبب ورود لفظ روان‌شناختی جدیدی به پژوهش گردد؛ زیرا در برخی موارد، کلیدواژه روان‌شناختی مرتبط با یک پژوهش متفاوت، با معنایی که در آیه دارد مرتبط با پژوهش موردنظر شده و اگرچه کلیدواژه روان‌شناختی موردنظر را ندارد، اما می‌تواند با معنایی که دارد در حیطه پژوهش موردنظر وارد شود.

۸. سومین روش فهم الفاظ روان‌شناختی، بررسی مترادف‌های آن لغت روان‌شناختی است. توجه به این مطلب که خدای متعال با وجود آنکه مترادف‌هایی برای آن واژه وجود دارد اما آن واژه را در قرآن به‌کار برده می‌تواند به این معنا باشد که ویژگی خاصی در آن واژه وجود دارد که در واژگان مترادف آن وجود نداشته است. در نتیجه شناخت این ویژگی‌ها می‌تواند پژوهشگر را به اشاره‌های روان‌شناختی قرآن رهنمون کند.

۹. بررسی مفردات از دو مرحله تشکیل می‌شود. مرحله اول کشف الفاظ مترادف است که از طریق کتب

لغت همچون ***الفروق فی اللغة*** انجام می‌شود و مرحله دوم کشف ویژگی‌های این لفظ در میان واژگان مترادفش می‌باشد که از طریق کتب لغت، سیاق و دیگر آیات قرآن انجام می‌شود.

۱۰. در کتب لغت تعاریف متعددی نسبت به واژه موردنظر و مترادف‌های آن وجود دارد که در برخی موارد با مراجعه به آن و جمع‌آوری آراء لغت‌شناسان و سپس بررسی تعاریف لغات مترادف می‌توان به ویژگی‌های متمایز هریک از آن الفاظ دست یافت.

۱۱. سیاق عبارت نیز به‌عنوان یک قرینه متصل در فهم معنای کلام می‌تواند خصوصیات لفظ موردنظر را آشکار سازد که برای این امر لازم است عبارت‌های قبل و بعد آن لفظ را مشاهده نمود و در کنار دانستن تعریف آن لفظ، از ویژگی روان‌شناختی آن واژه نیز آگاه شد.

۱۲. با جمع‌آوری آیاتی که در آن از لفظ موردنظر و مترادف‌های آن استفاده شده و مقایسه آنها با یکدیگر، می‌توان با آگاهی از جایگاه استفاده لفظ در آیات متعدد، به ویژگی‌های متمایزکننده آن نسبت به واژگان مترادف دست یافت.

منابع و مآخذ

الف) کتاب‌ها

- ***قرآن کریم.***
- ابن‌جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن (۱٤۰۷ ق). ***نزهة الأعین النواظر***. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن‌فارس، أحمد (۱٤۰٤ ق). ***معجم مقاییس اللغة***. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
- ابن‌قتیبه، عبدالله بن مسلم (۱٤۱۱ ق). ***تفسیر غریب القرآن***. بیروت: دار و مکتبة الهلال.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱٤۱٤ ق). ***لسان العرب***. بیروت: دار الفکر.
- ابوطبره، هدی جاسم (۱٤۱٤ ق). ***المنهج الأثری فی تفسیر القرآن الکریم***. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
- أزدی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۷ ش). ***کتاب الماء***. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- بابایی، علی‌اکبر (۱۳۸۱ ش). ***مکاتب تفسیری***. قم و تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷٦ ش). ***قرآن ناطق***. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- تفلیسی، حبیش بن ابراهیم (۱۳۷۱ ش). ***وجوه قرآن***. تهران: دانشگاه تهران.
- تقی‌پورفر، ولی‌الله (۱۳۸۱ ش). ***پژوهشی پیرامون تدبر در قرآن***. تهران: اسوه.
- ثعلبی، احمد بن محمد (۱٤۲۲ ق). ***الکشف و البیان***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

- جعفری، یعقوب (۱۳۷٦ ش). ***تفسیر کوثر***. قم: هجرت.
- جمیلی، السید (۱٤۰٦ ق). ***الاعجاز الفکری فی القرآن***. بیروت: دار ابن‌زیدون.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱٤۱٤ ق). ***تاج العروس من جواهر القاموس***. بیروت: دار الفکر.
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱٤۱۰ ق). ***البرهان فی علوم القرآن***. بیروت: دار المعرفة.
- زین، سمیح عاطف (۱٤۲۹ ق). ***معرفة النفس الانسانیة فی الکتاب و السنة، علم النفس***. بیروت و قاهره: دار الکتاب المصری و دار الکتاب اللبنانی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱٤۱۲ ق). ***مفردات الفاظ القرآن***. بیروت: دار القلم.
- سبحانی، جعفر (۱٤۱۲ ق). ***المناهج التفسیریة فی علوم القرآن***. قم: مؤسسة الإمام الصادق‌علیه‌السلام.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ق). ***المیزان فی تفسیر القرآن***. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). ***مجمع البیان لعلوم القرآن***. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (۱٤۰۹ ق). ***التبیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- عسکری، حسن بن عبدالله (۱٤۰۰ ق). ***الفروق فی اللغة***. بیروت: دار الآفاق الجدیدة.
- عواء، سلوی محمد (۱٤۱۹ ق). ***الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم***. قاهره: دار الشروق.
- فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰ م). ***معانی القرآن***. قاهره: الهیئة المصریة العامة للکتاب.
- فیومی، أحمد بن محمد (۱٤۱٤ ق). ***المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر***. قم: دار الهجرة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱٤۰۷ ق). ***الکافی***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- لعیبی، حاکم مالک (۱٤۰۰ ق). ***الترادف فی اللغة***. بغداد، دار الحریة.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۱ ش). ***علوم قرآنی***. قم: التمهید.
- مقاتل بن سلیمان (۱٤۲۳ ق). ***تفسیر مقاتل بن سلیمان***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- مصطفوی. حسن (۱۳٦۸ ش). ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نجار. علی (۱۳۸۱ ش). ***اصول و مبانی ترجمه***، رشت: کتاب مبین.

ب) مقاله‌ها

- ابن‌الرسول، سید محمدرضا و معصومی، امیرصالح (۱٤۳۳). دراسة نقدیة فی کتب الوجوه و النظائر. ***آفاق الحضارة الإسلامیة***. ۱۵ (۱). ۲۰ ـ ۱.
- پسندیده، عباس (۱۳۹٦). روش مفهوم‌شناسی موضوعات اخلاقی و کاربست آن در مفهوم حیا. ***اخلاق وحیانی***. ۵ (۲). ۹٦ ـ ٦۷.

- روحانی، زینب السادات و بهرامی احسان، هادی (۱۳۹۸). مفهوم‌شناسی نفس در قرآن. ***قرآن و طب***. ٤ (٤). ۲۷ ـ ۱۹.
- شیرزاد، علیرضا و خطیب، سید مهدی (١٤٠٠). تبیین روان‌شناختی مؤلفه‌های مفهومی شرح صدر بر اساس منابع اسلامی. ***اسلام و سلامت***. ٦ (١). ۲۸ ـ ۱۸.
- شیرزاد، علیرضا و رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۹). تبیین مبانی تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم. ***مطالعات قرآن و حدیث***. ١٤ (١). ۷۳ ـ ۵۳.
- نورعلیزاده میانجی، مسعود (۱۳۹۹). روش مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی در پژوهش‌های قرآن بنیاد. ***اولین همایش قرآن و روان‌شناسی***. تهران: دانشگاه تهران.